

Udviklingen i den skandinaviske arbejdslivstradition – nogle eftertanker

Forskningsprogrammet 'Arbejds miljø & Teknologisk udvikling' (AM&Tek), som en række bidrag i dette temanummer af Tidsskrift for ARBEJDSLIV har afsat i, udspringer på den ene side af en pragmatisk interesse for, hvordan det skulle kunne være muligt at integrere arbejdsmiljøhensyn i udviklingen, planlægningen og implementeringen af den teknologi, der anvendes på folks arbejdspladser. Denne pragmatisk interesse er på ingen måde ny, men det er ligesom, det ikke rigtig vil lykkes at etablere strategier, der formår at integrere arbejdsmiljøhensynet i den teknologiske udvikling (Langaa Jensen 1999, Nielsen 2000).

På den anden side udspringer forskningsprogrammet af en mere akademisk interesse i at reformulere forståelsen af relationerne mellem teknologi og arbejdsforhold; de etablerede forståelser forekommer utilstrækkelige, både i teoretisk forstand og som løftestænger for arbejdsmiljøforbedrende strategier (Clausen et al 1997). I forlængelse heraf søger jeg i nærværende artikel at udvikle en forståelse af de dele af den skandinaviske arbejdslivstradition som AM&Tek – mere eller mindre eksplicit – har taget afsæt i. Og jeg søger at relatere AM&Tek's teoretiske positioner til denne tradition.

Som det også kommer til udtryk i en række bidrag i dette temanummer af tids-

skriftet, har brydningerne mellem et læringsproces- og et 'politisk proces'-perspektiv været centrale. Fælles for begge perspektiver er fokuset på processen eller forløbet frem for på betingelserne for processen. Men der er også en række steder, hvor de to perspektiver adskiller sig fra hinanden. Det gør de for eksempel ved, at organisatorisk læring ofte forstås som et spørgsmål om tilpasning til ydre omskiftelige omstændigheder, mens politisk proces omvendt ofte forstås som et spørgsmål om indre konflikter og samarbejder.

Også nyere teknologisociologi (fx Bijker & Pinch 1987, Hassard & Law (eds.) 1999) har været en inspirationskilde for programmet og har været med til at sætte yderligere fokus på processerne. Perspektivet lægger vægt på, hvordan teknologien formes og konstrueres socialt i alliancer og forhandlinger. Herigennem kommer det til diskussion, hvilken status teknologi overhovedet skal og kan tildeles: Teknologien kan ikke bare betragtes som en enten vigtig eller stort set betydningsløs betingelse for arbejdsmiljøet, nej, teknologiens udvikling er en integreret del af den proces, der danner arbejdsmiljøet.

Det processuelle element, i såvel læringsproces- og 'politisk proces'-perspektiverne som i teknologisociologi-inspirationen, kan

opfattes som AM&Tek's bud på at mediere mellem struktur- og aktør-forståelser, hvor enten den ene eller den anden pol altid synes at tage overhånd – et problem der også kan genfindes i den skandinaviske arbejdslivsforskning som vi skal se.

Om den skandinaviske tradition generelt

Man kan starte med at spørge om der overhovedet er en særlig tradition i den skandinaviske arbejdslivsforskning, og tesen her er at det er der. Det er dog langt fra al arbejdslivsforskning i Skandinavien, som kan siges at tilhøre det, der her vil blive omtalt som den skandinaviske tradition.

Det jeg benævner den skandinaviske tradition, skal ses i lyset af at de skandinaviske socialdemokratier har været statsbærende i store dele af 1900-tallet; af at der er blevet etableret stærke velfærdsstater i Norge, Sverige og Danmark; og af at arbejdsmarkedene har været præget af stærke velorganiserede fagbevægelser og arbejdsgiverorganisationer, samt en relativt konsensuspræget tradition i forholdet mellem disse parter. Den danske arbejdsmiljølov som blev vedtaget i 1975, illustrerer med sin behandling af trivselsaspektet i arbejdsmiljøet meget godt den generelle kontekst som den skandinaviske arbejdslivsforskning er blevet gennemført i. Trivsel blev ikke anset for egnet til at blive lovreguleret på grund af den manglende klare relation til de ansattes sundhed; men også fordi man anså området for velegnet til 'regulering' via parternes egne initiativer og forholdsregler. I hvert fald i den brede opinion var der en forventning om, at trivsel var et tema der krævede en indsats, om end man overlod det til arbejdsmarkedets parter at iværksætte indsatsen.

Malet med bred pensel har den skandina-

viske arbejdslivstradition været et redskab til at fremme parternes forpligtigende indsatser indenfor trivsels-området – idet trivsel her skal forstås i meget bred forstand spændende fra industrielt demokrati til indsatsen mod ensidigt gentaget arbejde. Altså det som Knut H. Sørensen (1998) sammenfatter som 'participation and protection'. Forskningen har altså haft en politisk funktion i forhold til de skandinaviske arbejdsmarkeder.

At forskning spiller en politisk rolle på den ene eller den anden led, er jo ikke på nogen måde usædvanligt. Hvis vi griber tilbage til Webers (1904/90) forståelse af forholdet mellem værdier og videnskab, så var det hans forståelse at værdi og videnskab – hvad der bør være og hvad der er – kan holdes helt adskilt. Valget af forskningsspørgsmål er præget af værdier og dermed uvidenskabeligt; men når først spørgsmålet er stillet kan det besvares uden reference til værdier, og heri ligger det særlige videnskabelige. Hvilke konsekvenser, der siden skal drages af forskningen, er igen et værdiladet spørgsmål, der ikke selv overhovedet er en del af videnskaben. Denne distinktion mellem værdier og videnskab er i forskellige videnskabsteoretiske forklædninger, hvad man kan kalde den traditionelle og stadig dominerende forestilling om, hvad der karakteriserer videnskab; den sætter det videnskabelige ideal.

Men det ideal er ikke hvad der har domineret den skandinaviske arbejdslivsforskning, og jeg mener at det er godt det samme. For den skandinaviske forskning har så til gengæld haft mere umiddelbar relevans i praksis og dermed også en større gennemslagskraft. Der er principielt to forskellige måder, hvorpå Webers gamle ideal er blevet brudt: Enten ved at man arbejder i et teoretisk univers, hvor værdierne skriver sig direkte ind i teorien; lad emancipations-be-

grebet i ny-marxismen være et eksempel. Eller ved at forskningen skriver sig direkte ind i et politisk projekt, hvor forskningen umiddelbart udløser de eftertragtede forhold; lad aktionsforskningens ambition om direkte at etablere former for industrielt demokrati være et eksempel.

Påstanden er altså, at den skandinaviske arbejdslivsforskning i særlig grad har 'inderliggjort' de samfundsmæssige målsætninger om 'protection and participation'. Og videre er påstanden at dette forhold skal ses i lyset af den skandinaviske arbejdslivsforskningens nærhed til reformbestræbelser på arbejdslivsområdet; selv den mest analytiske del af den skandinaviske tradition kan bedst forstås som i en konstant vekselvirkning med sådanne reformbestræbelser.

Neden for tegnes et omrids af den skandinaviske tradition. De for mig vigtigste pejlemærker diskuteres. Og dernæst følger en indplacering af AM&Tek programmet i den kontekst som den skandinaviske tradition udgør.

Den norske aktionsforsknings-tilgang

Den skandinaviske tradition begynder med Samarbejdsprojektet (egentligt Samarbejdsprojektet LO/NAF) som blev gennemført i perioden 1962-69 i Norge (Thorsrud & Emery 1969/70, Engelstad 1970). Den umiddelbare forskningsmæssige inspiration til projektet kom fra Tavistock-instituttet i London og den socio-tekniske tradition, man havde arbejdet med her. Projektet havde industrielt demokrati som tema og var i den forbindelse primært en undersøgelse af, hvad bedre betingelser for personlig medvirken i det daglige arbejde betød for demokratiet på arbejdspladsen. Den vigtigste fase af projektet blev gennemført som 'feltforsøg' på fire større norske industri-arbejdspladser. Cen-

tralt i feltforsøgene stod etableringen af delvist selvstyrende grupper.

Ved afslutningen af forsøgene var forskernes vurdering, at forsøgene havde været vellykkede; man havde fået etableret grupper, som kunne fungere effektivt og som der var tilfredshed med blandt de ansatte; men man var på afrapporteringstidspunktet meget optaget af resultaternes spredning, eller mangel på samme. Ganske vist gives der udtryk for, at de indhøstede erfaringer var ved at blive spredt; men den megen opmærksomhed på problemet og de senere erfaringer (se fx Gustavsen & Engelstad 1986/95:106) tyder på, at det var en meget optimistisk vurdering.

Samarbejdsprojektet var tænkt normativt og indgribende. Det udsprang af et samarbejde mellem arbejdsmarkedets parter (LO og NAF, Norges svar på DA) som i begyndelsen finansierede projektet, og som løbende blev brugt til at skabe adgang til virksomhederne og legitimere forsøgene overfor ledelser og ansatte på de konkrete virksomheder. Fagbevægelsens involvering i projektet adskilte det fra de tidligere forsøg i Storbritannien. Det overordnede normative sigte med forsøgene var industrielt demokrati, et normativt sigte som i hvert fald ikke bliver nedtonet i den refererede litteratur. Og endeligt var der tale om en intervention, som ganske vist var udformet som et eksperiment, dvs. med analyse af før-situationen, designede, relativt velafgrænsede forandringer og analyse af efter-situationen; men som alligevel ikke gjorde krav på reproducerbarhed. Interventionen var tænkt som en forandring af virkeligheden, der – når den havde vist sin hensigtsmæssighed – naturligt vil sprede sig, som ringe i vandet.

Omvendt er der meget få indikationer af, at man har forstået forandringsprojekterne som led i ændring af magtrelationerne på virksomheder; der er kun få henvisninger i

stil med denne: »Der er ingen grund til at lægge skjul på, at mange mellemedere i virksomhederne står fremmede over for den tanke, at delvis selvstyrende grupper kan overtage ansvaret for meget af det, som arbejdsledere og stabsfolk tidligere havde ansvaret for.« (Thorsrud & Emery 1969/70:197), og der er næsten ingen analyser baseret på begreber om magt og politik. Forestillinger om læring og organisatorisk læring kan spores i de behandlede bøger, men spiller heller ikke nogen fremtrædende rolle.

Samarbejdsprojektet blev i 1967 tilknyttet Arbejdsforskningsinstituttet (AFI) i Oslo, som siden har haft en markant position som et af ankerpunkterne for den skandinaviske aktionsforskningstradition. Bjørn Gustavsen er en central person i den tradition og er i det følgende taget som en eksponent for den. De programmer (se fx Gustavsen 1996) der har tegnet udviklingen, er 'the job design workshop' i 70'erne, LOM-programmet i Sverige i 80'erne (Bjørn Gustavsen var både professor ved AFI og Arbejdslivscentrum i Stockholm), og senest det norske 'Bedriftsutvikling 2000'-program, som netop er afsluttet.

I Samarbejdsprojektets dage spillede samspillet mellem teknologien og det sociale en central rolle. Den socio-tekniske analyse og det efterfølgende design satte teknologien på dagsordenen. Den dialog-tradition som Bjørn Gustavsen kom til at stå fadder til, nedtonede siden hen betydningen af teknologien. Gustavsen (1985/95) argumenterede for at Samarbejdsprojektet grundlæggende var forankret i en generel og strukturel teori, som placerede de konkrete forandringsprojekter og industrielt demokrati ind i en overordnet ramme, men som ikke virkede støttende på forandringsprocessen. Dels fordi den ikke forholdt sig til processen, og dels fordi en generel teori i sig selv står i modsætning til en demokratisk proces, hvor del-

tagerne selv kommer til deres egen forståelse af situationen og handler i forhold til den. Aktionsforskningen havde behov for en generativ teori: 'I skiftet fra at lægge vægt på struktur til at lægge vægt på generering, er det første punkt valget af hovedbegreb eller begreber, som kan styre udviklingen af en sådan teori. På det mest generelle niveau ser det ud til, at der er to begreber som bør tages under overvejelse: læring og dialog.' (ibid:90, egen oversættelse). I forhold til LOM-programmet blev det især begrebet demokratisk dialog, der kom til at stå i centrum teoretisk. Begrebet har klare rødder i Habermas's bestemmelse af den ideale talesituation (1973, her i henhold til Habermas 1997: 52), hvor et symmetrisk forhold mellem de talende sikrer en 'herredømmefri kommunikation'.

LOM-programmet, hvor LOM står for Ledelse, Organisation og Medbestemmelse, ændrede ikke blot teoretisk retning, men også praktisk retning. Som et modsvar til problemerne med spredningen af resultaterne af den hidtidige forskning, skiftede man til en 'kritisk masse' strategi. I stedet for at satse på nogle få 'high profile' cases hvis forandringer siden skulle spredes på baggrund af deres markante resultater, satte man på at iværksætte projekter over en bred bank, idet der så var meget mere beskedne eller (måske mere præcist) uafklarede forventninger til, hvad der skulle komme ud af projekterne. En dominerende, men ikke enerådende, arbejdsform har været dialogkonferencer, hvor et bredt udsnit af virksomhedens egne folk selv kollektivt er kommet med de væsentligste bidrag, og selv har været forpligtet på, at konferencen gav resultater. Forskerne har bare været en slags garanter eller fødselshjælpere for den demokratiske dialog.

På den baggrund er det påfaldende, hvor lidt Gustavsen (fx 1992) i sine refleksioner

over LOM-programmet diskuterer de forskellige projekter som en udfoldelse af politiske processer. Det må tages for givet, at projekter med så normativ en profil har udløst konflikter i de deltagende virksomheder; der må have været ledere, mellemledere, tillidsrepræsentanter eller andre ansatte, der har følt deres interesser gået (for) nær; og der må omvendt have været nogle, som har været fortalere for projekterne. Men det synes at forsvinde fra billedet, når der fokuseres på mulighederne for dialog. Man kunne mistænke, at forsvindingen er mere end blot en konsekvens af den valgte synsvinkel; altså at LOM-programmets forskere mere eller mindre bevidst har set bort fra de politiske processer, fordi en fokus på dem – måske især praktisk – men også teoretisk, ville bringe programmets fremdrift og resultater i fare. Det er derfor min vurdering, at LOM-programmet havde et meget ambitiøst normativ sigte; og at det af samme grund bevidst har nedtonet referencer til teoridannelser og refleksioner, der eksplicit har magt og politik som deres fokus. Forståeligt måske, måske oven i købet med nødvendighedens præg, men ikke desto mindre ikke helt uproblematisk.

Den danske konsekvensorienterede tilgang

I forhold til den norske aktionsforskning har den danske arbejdslivstradition været væsentligt mere analytisk i sin tilgang. Miljøerne på RUC, AAU og DTU blev dannet i kølvandet på den ny-marxisme der florerede i disse universitetsmiljøer i 70'erne. Inspirationen kan siges at være kommet fra følgende kilder:

- De 'fagkritiske' rapporter, fx den såkaldte malerrapport; her var der tale om en slags 'kamp-positivisme', hvor forskelli-

ge undersøgelser af problematiske arbejdsmiljøforhold var tænkt som ammunition i arbejderne kamp for et bedre arbejdsmiljø.

- Det 'real-analytiske' projekt, hvor en genlæsning af Marx's kritik af den politiske økonomi dannede udgangspunkt for en analyse af den 'reale' udvikling i fx en branche (eksempelvis bryggeribranchen); fokus i analysen var på virksomhedernes økonomiseringsmuligheder, som de blev fastlagt af de generelle og branchespecifikke konkurrencemæssige og teknologiske betingelser.
- Tysk industrisociologi, det vil primært sige Kern & Schuman (1970), Mendner (1976) og Mickler et al (1976), som alle arbejdede med at bestemme tendenserne i udviklingen af industriarbejdet i Vesttyskland i 60'erne og 70'erne i lyset af den stigende mekanisering og automatisering.
- Den angelsaksiske 'Labour Process Debate', primært Braverman (1974). Denne strømning var dog den mindst betydningsfulde, blandt andet fordi den fastholdt, at den drivende kraft i teknologiuviklingen skulle søges i ledelsens interesse i at fastholde og udbygge kontrollen med de ansatte; dette stod i nogen grad i modsætning til den real-analytiske fokus på økonomiserings-mulighederne.

Der blev over en periode gennemført en del projekter som beskæftigede sig med forholdet mellem teknologi og arbejdsforhold (lad os nævne Dekvalificeringsprojektet, Pumpeprojektet (Rasmussen et al 1980), Automationsprojektet (Clausen et al 1984) og FMS-projektet (fx Olsen et al 1990)). Man kan karakterisere denne forskning som konsekvensorienteret. Teoretisk var der etableret en kobling mellem de generelle samfundsmæssige forhold og de arbejds-

miljømæssige konsekvenser af den teknologiske udvikling. Man forventede at finde intensivering, dequalificering og forøgede belastninger for de ansatte som relativt umiddelbare konsekvenser af det konkurrencepres virksomhederne var underlagt. Opgaven var derfor i første række at dokumentere disse træk i relation til givne teknologiske udviklinger og i anden omgang at synliggøre koblingen mellem forringelserne og de samfundsmæssige forhold. Man gik til dokumentationsopgaven med iver og flid, men det var vanskeligt samtidigt at opnå både tilstrækkelig bredde og dybde i det empiriske materiale til virkeligt at få etableret et gedigent dokumentationsmateriale. Desuden viste dokumentationen et langt mere differentieret, og ofte også mere positivt billede end forventet (Banke & Clematide 1988).

Det politiske projekt, som den analytiske konsekvensorienterede tilgang så sig som en del af, var overordnet at åbenbare, hvordan det kapitalistiske samfunds overordnede dynamikker gennemsyrede teknologiudviklingen og dermed satte sig umiskendelige negative præg på arbejdsmiljøet. Desuden var det et forsøg på at 'afsløre' fx socio-tekniske projekter med deres mere konkrete og umiddelbare reformindhold som urealistiske og naive i forhold til de stærke kræfter, den grundliggende samfundsmæssige dynamik påvirkede forholdene med. De teoretiske aspirationer var politiske for så vidt som ny-marxismen satte sine tydelige spor; men samtidig var denne tradition i høj grad afkoblet fra diverse reformbestrebelse indenfor skandinavisk arbejdsliv, og de politiske processer i de organisationer, der blev undersøgt, blev ikke tematiseret eller i øvrigt tillagt nogen særlig betydning.

Den dominerende 'arvtager' efter den konsekvensorienterede tilgang har været

forestillingerne om 'det udviklende arbejde'. I midtfirserne kom der internationalt to bøger som argumenterede for, hvorfor de grundliggende samfundsmæssige dynamikker havde givet udviklingen i arbejdslivet en ny og på mange måder positiv retning; essensen var 'fleksibel specialisering' (Piore & Sabel 1984) og 'nye produktionskoncepter' (Kern & Schumann 1984) som var ved at erstatte taylorismens dårligheder. Denne argumentation kombineret med ovennævnte empiriske resultater (Hvid og Møller 1992) fik stor gennemslagskraft i den danske diskussion.

Men allerede med Delta-projektet (Clausen & Lorentzen 1986) og dele af FMS-projektet (Lorentzen et al 1990) skiftede dele af forskningen fokus fra konsekvenser til processer. Det nye fokus var, på hvilken måde konsekvenserne 'blev dannet' i kraft af den proces, der forløb omkring teknologiindførelsen på virksomhederne, og det er dette spor som AM&Tek-programmet siden forfulgte.

Den svenske 'faglig ressourceopbygnings'-tilgang

Det tredje ben af hvad her bliver kaldt den skandinaviske tradition kan siges at være 'faglig ressourceopbygnings'-traditionen (Sandberg 1981, Sandberg et al, 1992). På en lang række punkter ligger den imellem aktionsforskningstraditionen og den konsekvensorienterede tradition. Man opfattede sig selv som udførende aktionsforskning: 'forskning for forandring'; men med en udtalt partsrelation til fagforeningssiden og med en relativt klar marxistisk klasseforståelse som udgangspunkt. Her er tale om erkendt og tilstræbt partsforskning.

Her var en forskningstilgang, der indtog magt og politik i sine teoretiske grundmodeller, og som direkte sigtede mod radi-

kale reformmål i sit praktiske arbejde. At disse mål så samtidigt udløste nogle dilemmaer om, i hvilken udstrækning man skulle tage sine samarbejdspartneres kortsigtede interesser alvorligt i forhold til en mere langsigtet interesse i at sikre en mere almen 'kundskabsopbygning' (Sandberg 1981) skal ikke berøres nærmere her.

I forlængelse af den marxistiske grundforståelse søgte man også teoretisk at etablere en forståelse af de konkurrencestrategier virksomhederne tog i anvendelse (Sandberg et al 1992:22-30, Björkman & Lundqvist 1981:Kap. 5-6). Björkman & Lundquists ræsonnement tager sit udgangspunkt i diskussion af Clausewitz's krigsteoretiske eller militærstrategiske tanker fra første halvdel af 1800-tallet. Det er forholdet mellem virksomheden og omgivelserne – og altså ikke forholdet mellem ledelse og ansatte – de sidestiller med den krigsførende nation og fjenden. Når det gælder kapitalakkumulation opregnes syv frontlinier. De tre første knytter sig til anvendelsen af arbejdskraften, de tre næste til udnyttelsen af den 'faste' kapital i form af henholdsvis bygninger, maskiner og varer i arbejde og den sidste til fleksibilitet og evnen til at håndtere forstyrrelser. Det er strategien i forhold til maskinudnyttelsen, der benævnes max-strategien (fordi den tilsiger maksimal udnyttelse af maskinparken) og i forhold til varer i arbejde drejer det sig om pia-strategien (opkaldt efter Produkter I Arbejde; strategien er at reducere kapital bundet i råvare-, mellemvare- og færdigvare-lagre). Björkman & Lundquists bog har titlen 'Från MAX till PIA', og pointen er, at når pia-strategien forfølges af ledelsen som den dominerende konkurrencestrategi, har det nogle markant anderledes konsekvenser for arbejdsmiljøet og mulighederne for at påvirke det, end max-strategien havde. Den måde at tænke spillerum for forbedringer

havde klare paralleller til den danske konsekvensorienterede forskning og dens 'real-analytiske' forståelser.

Over for ledelsen og dens strategier stod den faglige organisering og dens strategier. At opbygge den faglige organiseringsressourcer (af videnskabsmæssig og politisk karakter) er jo i sig selv en strategi. Men videre arbejdede man med at forstå, hvilke strategier der var mulige og ønskelige at forfølge. Grundlæggende skelner Sandberg et al (1992:10–16) mellem et distributions-perspektiv og et producent-perspektiv knyttet til henholdsvis medarbejderne som lønmodtagere og som producenter af bytteværdi (endvidere opregnes et tredje perspektiv om fremtidige muligheder for den faglige organisering). Strategierne, der afspejler de to første perspektiver, ses som henholdsvis et spørgsmål om at holde øje med 'traditionelle' fagforeningsinteresser og en større, 'offensiv' involvering i forhold der påvirker hele virksomhedens virke; de områder der traditionelt er forbeholdt ledelsen (ibid:12). Endelig udløste den 'faglig ressourceopbygnings'-tradition en intens interesse for gestaltningen af ny teknologi og organisation; meget udtalt i det såkaldte Utopia-projekt (se fx Ehn 1988).

Samlet set kan det konstateres, at der i denne tradition var en stor interesse for de betingelser og strategier, der kunne medvirke til forandring af magt og politik; men en næsten fraværende interesse for, hvordan de processuelle aspekter af strategier og teknologi udfolder sig.

Fokus på processer

AM&Tek-programmet er et barn af den skandinaviske arbejdslivsforskningstradition. Programmet er på en række punkter båret af den samme værdiorientation, den samme forpligtelse på 'participation and

protection', som karakteriserer den skandinaviske tradition. Ligeledes er programmet fælles med den skandinaviske tradition om at have en tilknytning til diverse reformbestræbelser, selvom graden af tilknytning fx til diskussioner om 'det udviklende arbejde' varierer.

I en vis forstand kan man sige, at et af problemerne i den hidtidige skandinaviske tradition er en overfokusering enten på struktur- eller aktørsiden. Den strukturorienterede del af den danske og svenske tilgang fører til fokus på (forudsigelige) konsekvenser af teknologi, eller eventuelt, hvor aktørerne tildeles en større rolle, til spilrumsbetragtninger. Faglig ressourceopbygningstilgangen har udgangspunkt i aktørpositioner, som defineres ret snævert og strukturelt, og den udvikler aldrig begreber til at forstå de forandringsprocesser som sættes i gang. Aktionsforskningen – på den anden side – søger at frisætte aktørerne, men beskæftiger sig ikke med magtrelationer og strategier i organisationen, og således heller ikke med, hvad der sker når magtrelationerne sættes under pres under aktionsforskningsprojekter. Så det der har været behov for, har været begreber og forståelser, der kunne give et mere nuanceret syn på aktørpositioner og dynamikker mellem struktur og aktør, samt en bedre forståelse af de processer hvor teknologi og aktørpositioner defineres. Og pointen er at processer ikke bare kan ses som et passende kompromis mellem aktør- og struktur-forklaringer. Processer er samtidig en mediering og en (nødvendig) komplicering af forholdet mellem aktør og struktur.

De to kernebegreber i programmet, organisatorisk læring og politiske processer, giver netop mulighed for at forstå og beskrive de processer i organisationen, hvor arbejdsmiljøet formes og transformeres. Disse begreber repræsenterer en fornyelse inden for

den skandinaviske tradition. Som citeret ovenfor er især Bjørn Gustavsen meget nær ved at knytte an til læringsbegrebet, men vælger så alligevel dialog-begrebet. Og med hensyn til politiske processer har interessen for, hvordan det politiske konkret tager form været begrænset til interessen for betingelserne og strategierne for det politiske. På begge områder har den skandinaviske kontekst til gengæld noget at byde på. Både med hensyn til organisatorisk læring og politiske processer er det den relative høje grad af 'lodret' integration, der gør sig gældende: Organisatorisk læring vedrører ikke bare funktionærlaget på arbejdspladserne; begrebet giver først rigtig mening, når det også omfatter fx de ufaglærte; et element en ikke uvæsentlig del af den internationale litteratur har overset. Og politiske processer vedrører ikke kun forholdet mellem forskellige sideordnede dele af virksomheden, men også i høj grad forholdet mellem top og bund i organisationen.

Videre er der i AM&Tek sat fokus på de virksomhedsovergribende processer – med inspiration i den nyere teknologisociologi, det tredje ben i AM&Tek's teoridannelse – hvor teknologien udvikles i et kompliceret netværk af heterogene aktører. Her gøres op med et statisk aktørbillede baseret på strukturelle forståelser af relationer mellem samfund, teknologi og arbejdsmiljø. I stedet studeres de processer, hvorunder teknologi skabes sammen med arbejdsmiljøet, og hvor nye konstellationer af aktører opstår, eller hvor traditionelle aktører optræder i nye roller. Her bygges videre på dele af en skandinavisk tradition for udvikling af alternativ teknologi og designprocesser. Men sammenlignet med den skandinaviske arbejdslivstradition lægges der vægt på et bredere aktørfelt samt en eksplicit refleksion af mulighederne for at komme i indgreb med teknologiudviklingen.

AM&Tek-programmets håb har hermed været at øge forskningens såvel som praktikeres sensibilitet over for aktuelle tendenser og erfaringer. Ved at skabe et dybere indblik i de processer, der udspænder relationen mellem teknologi og arbejdsmiljø som politisk felt, er sigtet at pege på uudnyttede muligheder for at sætte arbejdsmiljø på dagsordenen og dermed stimulere til udvikling af nye, og forbedring af eksisterende, strategier.

Om det så peger frem mod anderledes – og forhåbentligt bedre – måder for forskningen at involvere sig i de praktiske reformbestrebelse på i fremtiden; eller om det tværtimod peger på behovet for en mere permanent tilbagetrukket rolle for forskningen med henblik på at forøge dens chancer for at bidrage aktivt til de samfundsmæssige refleksioner over reformbestrebelse; det er en interessant diskussion. Men der er næppe noget entydigt svar, og det er en diskussion, som jeg ikke vil gå ind i her.

Litteratur

- Banke, P. & Clematide, B (1988): *Ny teknik – nye job*, København, Nordisk Ministerråd.
- Bijker, W.E. & Pinch, T.J. (1987): The Social Construction of Facts and Artifacts, i W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (Eds.): *The Social Construction of Technological Systems*, Cambridge, MA, USA, MIT Press.
- Björkman, T. & Lundqvist, K. (1981): *Från MAX till PIA – Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet*, Malmö, Arkiv.
- Braverman, H. (1974): *Labour and Monopoly Capital – The Degradation of Work in the Twentieth Century*, London, Monthly Review Press.
- Clausen, C., Jensen, P. Langaa, K.T. Nielsen & A. Remmen (1997): Working Environment and Technological Development – A programme presentation, i K.T. Nielsen & C. Clausen (Eds.) 1997.
- Clausen, C., Graversen, G., Holm, N., Nielsen, A. & Sejersen, G. (1984): *Arbejdsindhold i automatiseret produktion – sammenfattende rapport*, Taastrup, Teknologisk Instituts Forlag.
- Clausen, C. & Lorentzen, B (1986): *Deltagelse i beslutninger om ny teknologi*, Taastrup, Teknologisk Institut.
- Ehn, P. (1988): *Work oriented design of computer artifacts*, Stockholm, Arbetslivscentrum.
- Eikeland, O. & Finsrud, H.D. (eds.) (1995): *Research in Action/ Forskning og Handling – Søkelys på aksjonsforskning*, Oslo, Arbeidsforskningsinstituttet.
- Engelstad, P.H. (1970): *Teknologi og sosial forandring på arbeidsplassen – Et eksperiment i industrielt demokrati*, Oslo, Tanum.
- Gustavsen, B. (1985): Workplace Reform and Democratic Dialogue, *Economic and Industrial Democracy*, vol. 6, pp. 461-479. Her fra (Eikeland & Finsrud 1995: 81-102).
- Gustavsen, B. (1992): *Dialogue and Development*, Assen, Netherlands, Van Gorcum.
- Gustavsen, B. (1996): Development and the Social Sciences: An uneasy relationship, i S. Toulmin & B. Gustavsen (eds.): *Beyond Theory – Changing organizations through participation*, Amsterdam, John Benjamins Publishing.
- Gustavsen, B. & Engelstad, P.H. (1986): The Design of Conferences and the Evolving Role of Democratic Dialogue in Changing Working Life, *Human Relations*, vol. 39/2, pp. 101-116. Her fra (Eikeland & Finsrud 1995:103-123).
- Habermas, J. (1997): *Teori om den kommunikative handlen*, oversat fra tysk original dateret 1981, Aalborg, Aalborg Universitets Forlag.
- Hassard, J. & Law, J. (eds.) (1999): *Actor Network Theory – and after*, Oxford, Blackwell.
- Hvid, H. og Møller, N. (1992): *Det udviklende arbejde*, København, Fremad.
- Kern, H. & Schumann, M. (1970): *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*, Frankfurt a.M., Europäische Verlagsanstalt.
- Kern, K. & Schumann, M. (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung?*, München, Beck Verlag.

- Langaa Jensen, P. (1999): 'Arbejds miljø og teknologisk udvikling – en introduktion', i Clausen, C., P. Langaa Jensen, A. Kamp & K.T. Nielsen (red.): *Perspektivforandringer i arbejdsmiljøet*, upubliceret manuskript fra AM&Tek-programmet.
- Lorentzen, B. et al (1990): *Deltagelse og indflydelse ved indførelse af FMS*, Lyngby og Taastrup, Institut for Arbejds miljø DTH og Afdelingen for Arbejdsliv DTI.
- Mendner, J. (1976): *Teknologisk udvikling i den kapitalistiske arbejdsproces*, København, Kurasje.
- Mickler, O., Dittrich, E. & Neumann, U. (1976): *Technik, Arbeitsorganisation und Arbeit*, Frankfurt a.M., Aspekte Verlag.
- Nielsen, K.T. (2000): *Et essay om arbejdsmiljø og rationalitet – en sammenfatning af en PhD-afhandling*, Roskilde, Tek-Sam Forlaget.
- Nielsen, K.T. & Clausen, C. (Eds.) (1997): *Working Environment and Technological Development – positions and perspectives*, Working Paper No. 3, Roskilde, AM&Tek-programmet.
- Olsen, K.B., Clausen, C., Lorentzen, B., Møller, N., Nielsen, K.T. & Richter, A. (1990): *FMS og arbejdsforhold*, Lyngby og Taastrup, Institut for Arbejds miljø DTH og Afdelingen for Arbejdsliv DTI.
- Piore, M. & Sabel, C. (1984): *The Second Industrial Divide – Possibilities of Prosperity*, New York, Basic Books.
- Rasmussen, L.B. et al (1980): *Projekt teknologi og arbejdskraft*, Lyngby, DTH.
- Sandberg, Å. (red.) (1981): *Forskning för förändring – Om metoder och förutsättningar för handlingsinriktad forskning i arbetslivet*, Stockholm, Arbetslivscentrum.
- Sandberg, Å. et al (1992): *Technological Change and Co-Determination in Sweden*, Philadelphia, Temple University Press.
- Sørensen, K.H. (1998): A Sociotechnical Legacy? A Note on Trajectories and Traditions in Norwegian Research on Technology and Work, pp. 1-23 i K.H. Sørensen (ed.): *The Spectre of Participation – Technology and Work in a Welfare State*, Oslo, Scandinavian University Press.
- Thorsrud, E. & Emery, F.E. (1970): *Mod nye samarbejdsformer – Eksperimenter i industrielt demokrati*, oversat fra norsk, original dateret 1969, København, Hasselbalch.
- Weber, M. (1990): Samfunnsvitenskapenes objektivitet, tysk original 1904, i *Makt og Byråkrati* (2. udgave), Oslo, Gyldendal Norsk Forlag.

Klaus T. Nielsen er lektor ved Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, RUC.
e-mail: ktn@teksam.ruc.dk